

РОЗДІЛ 3

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.4

ВИЗНАННЯ ДОГОВОРУ ДОВІЧНОГО УТРИМАННЯ НЕДІЙСНИМ НА ПІДСТАВІ СТАТТІ 225 ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ: АНАЛІЗ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ

INVALIDATION OF THE LIFE CARE CONTRACT UNDER ARTICLE 225 OF THE CIVIL CODE OF UKRAINE: JUDICIAL PRACTICE ANALYSIS

Іванок Д. В.,

*студент гр. КЮ-181 3 курсу юридичного факультету
Національного університету «Чернігівська політехніка»
divanok2001@gmail.com*

Кочина О. С.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного, господарського права та процесу
Національного університету «Чернігівська політехніка»*

Анотація: Наукова стаття присвячена аналізу судової практики з питання визнання договору довічного утримання недійсним на підставі встановлення нездатності сторони в момент укладення договору усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Актуальність теми вбачається авторами у необхідності правового осмислення ризиків, які спіткають обох сторін договору у зв'язку з його яскраво вираженою фідуціарною природою; а також необхідністю дослідження проблем застосування судами ст. 225 ЦК як інструменту захисту порушених вчиненням недійсного правочину майнових прав відчужувача, набувача та інших заінтересованих осіб. Пояснені поширеність договору довічного утримання серед літніх людей та ризики для їх контрагентів, що з цього випливають.

Автори встановили, що висновок експерта займає особливе місце серед інших доказів по справі як такий, що засвідчує результати професійного дослідження емоційно-вольової сфери особи в момент укладення договору. Висвітлені правові засади судово-психіатричної експертизи та принцип, за яким суд не може покладатися на висновок експерта, що базується на припущеннях або неточностях. Обґрунтовані наслідки неналежного виконання учасниками справи обов'язків із забезпечення експертизи.

Проведено аналіз п'ятдесяти судових рішень про визнання договору довічного утримання недійсним на підставі ст. 225 ЦК. В результаті авторами зроблено висновок про особливу поширеність використання цієї норми спадкоємцями померлих відчужувачів, що не рідко ставить інтереси добросовісного набувача у вразливе становище. Доведено, що обов'язок сторони недійсного правочину повернути іншій стороні у натурі все, що вона одержала на його виконання, успадковується. За цим принципом набувач користується правом реституційної вимоги до спадкоємця – особи, яка не є стороною договору.

Також автори акцентують увагу на те, що позивачі, вимагаючи визнати договір довічного утримання недійсним, нерідко обирають невірний спосіб захисту своїх прав або й взагалі не заявляють про повернення у власність майна, що стало предметом спору.

Ключові слова: договір довічного утримання, визнання договору недійсним, судова практика, тимчасова недієздатність, судово-психіатрична експертиза, спадкоємці, добросовісний набувач, захист прав, реституція.

Annotation: The scientific paper is devoted to the analysis of judicial practice on the issue of invalidation of the life care contract on the basis of establishing the inability of the party to realize the significance of its actions

and (or) manage them at the time of concluding the contract. The relevance of the topic is seen by the authors in the necessity of: 1) legal comprehension of the risks incurred by both parties to the contract due to its pronounced fiduciary nature; 2) research of problems of application by courts of Art. 225 of the Civil Code as a tool to protect the property rights of the alienator, acquirer and other interested persons violated by the commission of an invalid transaction. The prevalence of the life care contract among the elderly and the risks for their counterparties are explained.

The authors found that the expert's opinion occupies a special place among other evidence in the case as such, which certifies the results of professional research of the emotional and volitional sphere of the person at the time of concluding the contract. The legal bases of forensic psychiatric examination and the principle according to which the court cannot rely on the expert's opinion based on assumptions or inaccuracies are highlighted. Substantiated consequences of improper performance of examination responsibilities by the parties to the case.

An analysis of fifty court decisions on the invalidation of the contract of life maintenance on the basis of Art. 225 CC has been conducted. As a result, the authors concluded that the use of this rule by the heirs of deceased alieners is especially common, which often puts the interests of a bona fide acquirer in a vulnerable position. It has been proven that the obligation of a party to an invalid transaction to return to the other party in kind everything that it received for this transaction execution is inherited. According to this principle, the acquirer enjoys the right of restitution claim to the heir – a person who is not a party to the contract.

The authors also emphasize that plaintiffs, demanding that the life care contract be declared invalid, often choose the wrong way to protect their rights or do not pursue the application to return the property that has become the subject of the dispute altogether.

Keywords: the life care contract, contract invalidation, judicial practice, temporary incapacity, forensic psychiatric examination, heirs, bona fide acquirer, rights protection, restitution.

Постановка проблеми та актуальність. Відповідно до звіту Міжнародного валютного фонду станом на 2018 рік Україна вважалася найбільшю країною Європи за рівнем ВВП на душу населення та заробітної платні серед працездатного населення [1]. Найбільше від економічної напруги страждають люди пенсійного віку, частка яких за даними Держстату становить майже 24% від усього населення України [2, с. 28]. Скрутне фінансове становище, а також потреба у постійному догляді, змушують їх, ризикуючи своєю власністю, укладати договір довічного утримання.

За допомогою цього правового інституту сьогодні літні люди, які залишилися без підтримки та піклування рідних, мають можливість самостійно забезпечити свою старість необхідними ресурсами. Однак, досить часто похилий вік стає передвісником серйозних психічних захворювань та розладів у людини, що може поставити під загрозу інтереси її контрагентів. Більш того, варто врахувати і вірогідність наявності третіх осіб, матеріально заінтересованих в оспорюванні правочину, – спадкоємців.

Саме ці дві умови сприяють поширенню застосуванню судами статті 225 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України [3] під час розгляду справ про визнання недійсним договору довічного утримання. Ця норма дозволяє оспорити договір його стороні (або іншій заінтересованій особі) на підставі її нездатності усвідомлювати значення своїх дій та/або керувати ними під час укладення договору. Зважаючи на фідуціарну природу такого правочину, стаття 225 ЦК стає вагомим інструментом захисту прав законних власників відчужуваного за договором майна, застосування якої, тим не менш, не позбавлене процесуальних складнощів та недоліків.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У вітчизняній науці цивільного права тема визнання договору довічного утримання недійсним на підставі ст. 225 ЦК як з теоретичної, так і практичної точки зору, залишається недостатньо вивченою. Тож дане дослідження спирається на норми цивільного законодавства України та матеріали судової практики.

Метою наукової статті є дослідження особливостей вирішення судами справ про визнання договору довічного утримання недійсним на підставі ст. 225 ЦК та надання правової оцінки цієї підстави як інструменту захисту прав власника відчужуваного за договором майна та добросовісного набувача.

Виклад основного матеріалу. Правове регулювання договору довічного утримання (догляду) забезпечується положеннями глави 57 ЦК України. Зокрема, зазначається, що за таким договором одна сторона (відчужувач) передає другій стороні (набувачеві) у власність нерухоме або рухоме майно, яке має значну цінність. Натомість набувач зобов'язується забезпечувати відчужувача утриманням та/або доглядом довічно (ст. 744 ЦК). Цим можна пояснити популярність такого договору саме серед літніх людей, адже навряд чи хтось погодиться взяти зобов'язання довічно утримувати особу, наприклад, середнього віку, що потребує догляду, коли до припинення договору можуть минути десятки років. Хоча ч. 1 ст. 746 ЦК дозволяє бути відчужувачем за договором фізичній особі будь-якого віку та стану здоров'я, таке диспозитивне положення рідко користується варіативністю на практиці.

Стан здоров'я також має свої обмеження для укладення договору, тому що саме психічні розлади та хворобливі психічні стани, які на момент укладення договору могли завадити дієздатному відчужувачу усвідомлювати значення своїх дій та/або керувати ними, найчастіше стають підставою для визнання договору довічного утримання недійсним за ч. 1 ст. 225 ЦК. Таке правило застосування норми роз'яснено судам у пункті 16 Постанови Пленуму ВСУ від 6 листопада 2009 року № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» [4].

Відповідно до вимог ст. 103 ЦПК, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для справи, необхідні спеціальні знання у сфері іншій, ніж право, без яких встановити відповідні обставини неможливо, суд призначає експертизу за заявою учасників справи або з власної ініціативи. Стосовно вагомості висновку експерта у такій справі ВСУ у Постанові від 29 лютого 2012 року зазначає, що він є лише одним із доказів і йому слід давати належну оцінку в сукупності з іншими доказами, однак, будь-які зовнішні обставини (показання свідків про поведінку особи тощо) мають побічне значення для встановлення факту тимчасової недієздатності [5].

Напрацьована судова практика свідчить, що підставою для визнання правочину недійсним згідно зі ст. 225 ЦК може бути лише абсолютна неспроможність особи в момент вчинення правочину розуміти значення своїх дій та/або керувати ними.

Так, Запорізький апеляційний суд у справі № 336/1398/18 відмовив в задоволенні позову ОСОБА_1 до ОСОБА_2 про визнання недійсним договору довічного утримання, який остання уклала з його померлою сестрою. Доводи ОСОБА_1 ґрунтувалися на тому, що його сестра ОСОБА_3 внаслідок тяжкої хвороби з 08.02.2020 приймала наркотичні анальгетики, у зв'язку з чим не могла усвідомлювати своїх дій на час укладення договору 20.02.2020. Посмертною судово-психіатричною експертизою було встановлено обмежену здатність ОСОБА_3 розуміти значення своїх дій. Враховуючи цей висновок та покази свідків, суд встановив, що матеріалами справи абсолютну неспроможність ОСОБА_3 розуміти значення своїх дій в момент укладення договору підтверджено не було [6]. Отже, оцінюючи докази, суд не може покладатися на висновок експертизи, який ґрунтується на припущеннях або неточностях.

Не рідко самі позивачі, неналежним чином виконуючи свої процесуальні обов'язки, перешкоджають проведеному експертизи у провадженнях, в яких вона має вирішальне значення.

Так, Червоноградський міський суд у справі № 459/4149/15-ц, незважаючи на надані позивачем медичні документи, що свідчать про хворобливий стан його батька на момент укладення договору довічного утримання, відмовив у задоволенні позову, тому що позивач не сплатив вартості судово-психіатричної експертизи, призначеною судом двічі за його клопотаннями. Інших доказів виявилось недостатньо для визнання договору недійсним на підставі ст. 225 ЦК [7].

У справі № 127/27034/16-ц Вінницький апеляційний суд декілька разів призначав повторну експертизу за клопотаннями позивача, але останній з тих чи інших причин на неї не з'являвся. Таку поведінку суд розцінив як відсутність зацікавленості у виконанні своїх обов'язків щодо доведеності обставин, на які посилався позивач. Більш того, позивач згодом зазначив, що заявити клопотання має відповідач, що суд визнав невиконанням позивачем своїх обов'язків. У задоволенні позову про визнання договору довічного утримання недійсним на підставі ст. 225 ЦК було відмовлено [8].

Аналіз п'ятдесяти судових рішень щодо визнання договору довічного утримання недійсним на підставі ст. 255 ЦК свідчить, що найчастіше оспорювати договір намагаються саме спадкоємці відчужувачів, які після відкриття спадщини виявляють, що частина цінного майна (зазвичай, нерухомість) перейшла у власність набувача за договором довічного утримання. Рідше за свого життя звертаються відчужувачі, адже, зазвичай, вони вимагають розірвати договір з підстав невиконання або неналежного виконання обов'язків набувачем. Ще рідше звертається з такою вимогою опікун відчужувача, який був визнаний недієздатним після укладення договору довічного утримання. Трапляються навіть випадки, коли до суду звертаються особи, права яких укладений договір жодним чином не зачіпає (таблиця 1).

Таблиця 1

Позивачі 50 судових справ з визнання договору довічного утримання недійсним на підставі ст. 225 ЦК (за даними ЄДРСР 2015-2020 р. р.)			
Спадкоємці відчужувача	Відчужувач	Опікун відчужувача, якого було визнано недієздатним після укладення договору	Особи, цивільні права та інтереси яких укладенням договору не були порушені
42	4	2	2

Заінтересованість спадкоємців в оспорюванні легальності укладення договору довічного утримання (догляду) їхніми родичами очевидна, адже на кону цінне майно, яке вони очікували отримати у спадок. Літні люди, враховуючи вікові хвороби (особливо деменцію), довірливість та недосвідченість у правових питаннях, дійсно можуть укладати правочини, які суперечать їхній справжній волі, перебуваючи під впливом шахраїв або хворобливого психічного стану. Помилково уклавши договір довічного утримання, людина ставить під загрозу часом найдорожче, що має – житло, а також лишає родичів спадку. Задача закону тут – надати ефективні механізми захисту та відновлення прав добросовісних спадкоємців. Однак, інколи спадкоємці, прагнучи будь-яким шляхом здобути права на майно, яке відчужувач не мав волі їм заповідати, можуть зловживати законом у корисливих цілях. Тоді, задача суду – відокремити зерна від половини та винести вмотивоване, правосудне рішення.

Так, дуже суперечливою видається справа № 686/2675/15-ц від 19.08.2016 Хмельницького міськрайонного суду. Відчужувач ОСОБА_5 звернулася до суду з позовом до набувача ОСОБА_3 про розірвання договору довічного утримання, мотивуючи це тим, що у зв'язку з похилим віком та тяжким станом здоров'я не усвідомлювала своїх дій та взагалі не пам'ятає укладення договору 06.01.2015. ОСОБА_5 06.02.2015 заповіла все своє майно сестрі ОСОБА_1, яка після її смерті брала участь у справі в порядку правонаступництва. ОСОБА_3 надала усі необхідні докази, які свідчили про належне виконання умов договору, а суд підтвердив істинність останнього. Позивачу докази спростувати не вдалося. Були встановлені тільки неприязні відносини між ОСОБА_1 та ОСОБА_3. Суд позовні вимоги відхилив [9]. Справа також переглядалася Апеляційним судом Хмельницької області [10] та ЦКС Верховного Суду [11], які залишили відповідні скарги без задоволення.

Очевидно, що суд не міг вийти за межі позовних вимог та застосувати ст. 225 ЦК для визнання договору недійсним, хоча головна підстава позивача (неусвідомлення своїх дій на момент укладення договору) цілком збігалася з вимогами норми. Саме тому спадкоємиця звернулася до Хмельницького міськрайонного суду з новим позовом до набувача, знайшовши медичні довідки про те, що її сестра ОСОБА_5 з 13.08.2003 року страждала деменцією. Більш того, висновок експертизи свідчив про наявність у неї параноїдної шизофренії, що у сукупності з іншими доказами стало вагомою підставою для визнання договору недійсним, хоча і не на підставі ст. 225 ЦК, як очікувалося. Суд з невідомих нам причин не врахував напрацьованої судової практики з цього питання і застосував ч. 3 ст. 203 ЦК, посилаючись на відсутність у відчужувача вільного волевиявлення на момент укладення договору [12]. Так чи інакше, справедливість для спадкоємиці відновлена. Виникає питання, як захистити свої права добросовісному набувачу, коли відчужувач, до якого мають бути звернені законні вимоги, помер?

На допомогу приходить принцип спадкового права, за яким до спадкоємців переходять усі права та обов'язки спадкодавця, крім тих, що нерозривно пов'язані з його особою (ст. ст. 1216, 1219 ЦК). Обов'язок сторони правочину на вимогу заінтересованої особи повернути у натурі або у грошовому еквіваленті все, що вона отримала на виконання цього правочину (реституція), також успадковується. Саме такий висновок міститься у Постанові КЦС ВС від 13.11.2019 у справі № 0414/606/2012 [13].

В застосуванні подвійної реституції зацікавлені обидві сторони недійсного договору довічного утримання, адже у набувача право власності на відчужуване майно виникає ще у момент посвідчення договору нотаріусом або державної реєстрації майна (ч. 3 та ч. 4 ст. 334 ЦК). Проте судова практика свідчить, що позивачі дуже рідко вимагають повернення у власність майна разом з вимогою визнання договору недійсним, а коли і вимагають, то можуть помилково обирати невірний спосіб захисту.

Так, Святошинський районний суд міста Києва у справі № 759/7008/15-ц від 18.08.2016 не задовольнив вимогу опікуна відчужувача визнати за останнім право власності на квартиру, яка була передана набувачеві за договором довічного утримання, хоча і визнав його недійсним. У рішенні суд зазначив, що така вимога недоцільна і не є наслідком недійсності правочину, а тому необхідно звертатися з вимогою про повернення майна, переданого на виконання недійсного правочину, а не про припинення і визнання права власності [14].

Набувач, у свою чергу, фактично завжди є відповідачем у справі про визнання договору довічного утримання недійсним, а тому має вимагати приведення сторін у первісний стан в окремому провадженні.

Висновки. Отже, договір довічного утримання характеризується високим ступенем ризику для обох його сторін. Серед підстав визнання цього правочину недійсним особливо поширеною є ст. 225 ЦК. Від безпідставного застосування цієї норми судом набувач, як законний власник майна за договором, захищений обов'язком позивача доводити абсолютну неспроможність відчужувача усвідомлювати значення своїх дій та/або керувати ними на момент укладення договору.

Зазвичай, найвагомим доказом цього слугує судово-психіатрична експертиза, недостатня обґрунтованість якої у сукупності з належними доказами відповідача є підставою для відмови у задоволенні позо-

ву або призначення повторної експертизи. Найчастіше зацікавленими в оспорюванні договору довічного утримання є спадкоємці відчужувача, які можуть використати ст. 225 ЦК для захисту своїх законних прав на спадщину у повному розмірі. Разом з тим, добросовісний набувач, навіть при визнанні судом договору недійсним у зв'язку з тимчасовою неієздатністю відчужувача, не залишається беззахисним. У його розпорядженні завжди наявне право на підставі ст. 216 ЦК вимагати як у відчужувача, так і його спадкоємців, усі витрати на виконання договору довічного утримання, враховуючи й усі послуги в грошовому еквіваленті. Тому, закон надає реальну можливість обом сторонам договору відстояти свої законні вимоги та інтереси у порядку цивільного судочинства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. IMF ranks Ukraine as Europe's poorest country. By bne IntelliNews. October 16, 2018. URL: <https://www.intellinews.com/imf-ranks-ukraine-as-europe-s-poorest-country-150301/> (дата звернення 12.12.2020).
2. Населення України за 2019 рік. Демографічний щорічник / відп. за вип. М. Тімоніна. Київ, 2020. 181 с. URL: <http://lsej.org.ua/bibl.pdf> (дата звернення 12.12.2020).
3. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. Відомості Верховної Ради України 18.12.2016. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/conv/page> (дата звернення 12.12.2020).
4. Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними. Постанова Пленуму ВСУ від 06.11.2009. № 9. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/VS090583?an=98&ed=2009_11_06 (дата звернення 12.12.2020).
5. Постанова Судової палати у цивільних справах ВСУ від 29.02.2012. № 6-9цс12. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/22702198> (дата звернення 12.12.2020).
6. Рішення у справі № 336/1398/18 (провадження № 2/336/158/2020) Шевченківський районний суд м. Запоріжжя. Єдиний державний реєстр судових рішень. 06.05.2020. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89277705>.
7. Рішення у справі № 459/4149/15-ц (провадження № 2/459/8/2020) Червоноградський міський суд Львівської області. Єдиний державний реєстр судових рішень. 10.01.2020. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86919117>.
8. Постанова у справі № 127/27034/16-ц (провадження № 22-ц/801/1019/2019). Вінницький апеляційний суд. Єдиний державний реєстр судових рішень. 26.11.2019. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85974199>.
9. Рішення у справі № 686/2676/15-ц. Хмельницький міськрайонний суд Хмельницької області. Єдиний державний реєстр судових рішень. 19.09.2016. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/61550455>.
10. Ухвала у справі № 686/2676/15-ц (провадження № 22-ц/792/2011/16). Апеляційний суд Хмельницької області. Єдиний державний реєстр судових рішень. 25.10.2016. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/62321859>.
11. Постанова у справі № 686/2676/15-ц (провадження № 61-3126 св 18). КЦС Верховного Суду. Єдиний державний реєстр судових рішень. 14.02.2018. URL: <http://iPLEX.com.ua/doc.php?regnum=72243857&red=10000327553a13f763a711d170764f9601c2eb&d=5>.
12. Рішення у справі № 686/9798/18 (провадження № 2/686/1679/20). Хмельницький міськрайонний суд Хмельницької області. Єдиний державний реєстр судових рішень. 16.10.2020. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92436169>.
13. Постанова у справі № 0414/606/2012 (провадження № 61-10686св19). КЦС Верховного Суду. 13.11.2019. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85711991>.
14. Рішення у справі № 759/7008/15-ц (провадження № 2/759/248/16). Святошинський районний суд м. Києва. Єдиний державний реєстр судових рішень. 27.07.2016. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/59820770>.